

УДК 39 (=161.2)

Відейко М. Ю.

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ПРОТОЦИВІЛІЗАЦІЇ

В доісторичному минулому України можна знайти чимало яскравих подій та явищ, які визначили подальшу історію краю. Одним з таких епізодів стала поява Трипільської протоцивілізації (VI-III тис. до Р.Х.), яка залишила нам у спадок численні сліди однієї з найдавніших і найяскравіших землеробських культур доісторичної Європи.

Між добою мисливських суспільств та першими цивілізаціями ранньобронзового віку, які виникли в Єгипті, Месопотамії та інших місцях, був досить довгий період, пов'язаний із становленням основ цих цивілізацій - відтворюючого господарства, ремесел, перших міст, писемності. Для визначення історико-культурних феноменів цього періоду вчені вживають поняття протоцивілізацій. Землеробські протоцивілізації Європи, до яких належить і Трипільська, існували у VI-IV тис. до н.е. одночасно з протоцивілізаціями Месопотамії, Єгипту, Індії, Китаю і певний час перебували приблизно на однаковому рівні розвитку.

В кінці п'ятого тисячоліття до Р.Х., коли землеробські протоцивілізації Балкан - Гумельниця, Варна, Вінча, Лендель поступово занепадають [1], в Україні, на кордонах тодішнього цивілізованого світу постає Трипільля - вже не як периферійна культура, а їх останній спадкоємець. В Лісостепу було створено систему господарювання, яка спиралася на специфічні форми землеробства та тваринництва і проіснувала майже в незмінному вигляді на території України до початку II тис. після Р.Х.

Протоміста, основи монументальної архітектури, розквіт ремесел (металургії, ткацтва, гончарства), розвиток знакових систем - основи писемності - всі ці явища ставлять Трипільля в один ряд з цивілізаціями Старого Світу V-IV тис. до Р.Х. У кінці шостого - на початку п'ятого тисячоліття до нашої ери величезні обшири Євразії було заселено переважно мисливськими племенами. У порівнянні з ни-

ми землеробські оази були осередками культури й цивілізації, що визначали поступ людства та його майбутню історію. Мотичне та орне землеробство, розвинене тваринництво, перші міста, обробка металів, гончарство, ткацтво, епохальні винаходи у галузі різних технологій, нарешті колесо, без якого не можна уявити цивілізації сучасної - усім цим ми завдячуємо цивілізації мідного віку, що збереглася у міфологічній пам'яті європейців як Золотий Вік.

Мідний вік збігається в основному з другою половиною атлантичного періоду, який вважають часом кліматичного оптимуму. У той час у Лісостепу відбувалося зростання площ лісів та скорочення степових ділянок. У степовій смузі Причорномор'я в долинах річок розповсюджувалися ліси - соснові та широколисті. Це вказує на меншу континентальність клімату порівнянно з сучасним. Саме на цей час припадає найбільш швидке поширення відтворюючих форм господарства. Аридизація клімату в наступному кліматичному періоді, суббореалі, викликала занепад ранньоземлеробських культур - Трипільля та ін. та сприяла розвитку культур ранньобронзового віку, економіка яких базувалася на тваринництві [2].

Перехід до відтворюючого господарства посилив вплив суспільства на навколишнє середовище. Екстенсивне землеробство, яке практикувалося ранньоземлеробським населенням, насамперед у лісостепу, викликало локальне винищення лісів у межах господарських зон поселень, що фіксується палінологічними дослідженнями на поселеннях трипільської культури. В палінологічних спект-

рах зменшується питома вага пилку дерев, зростає вміст пилку хлібних злаків, бур'янів, вторинних лісових порід, виявлено сліди попелу - наслідок випалювання рослинності на майбутніх полях.

Було вирубано на значних площах ліси, які пішли на будівництво, а потім опалення десятків, коли не сотень тисяч жител. Так, В.Круц підрахував, що в результаті господарської діяльності трипільців з протоміста біля Таллянок було вирубано ліс на площі близько 12500 га, всього понад 430000 кубометрів, з яких 67500 пішло на будівництво, а решта - на дрова [3]. На сотнях тисяч гектарів вирубувалася та випалювалася "зайва", з точки зору землеробів, рослинність. Тисячні стада худоби толочили трави на пасовиськах, у лісах.

Мідний вік в Україні - це період, коли людина вперше помітно вплинула на навколишнє середовище. Періодичне перенесення трипільських поселень - то тільки мала покута за перші гріхи цивілізації, яка вміла вирішувати посталі екологічні проблеми в основному за допомогою магічних дій та заклинань.

Населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури, опанувало різноманітні та ефективні прийоми домобудування, що дозволяло створювати надійні та зручні для проживання та ведення господарства житлово-господарські комплекси, виробничі приміщення, культові та оборонні споруди. Виявлення останніх та їх параметри - розміри, зовнішній вигляд - дозволяють припускати формування тут монументальної архітектури. Було вироблено раціональні системи планування поселень різних типів, які перетворилися на традиційні. Високим досягненням було створення величезних поселень - протоміст [4].

У останній чверті IV тис. до н.е з'являються поселення - протоміста площею 100-300 га: Веселий Кут, Небелівка, Гордашівка та інші - переважно в східному ареалі поширення культури. В їх плануванні з'являються вулиці та квартальна забудова, помітні на аерофотознімках. Найбільше з відомих нині розташоване на полі біля с. Таллянки Тальнівського району Черкаської області. У плані поселення нагадує овал, трохи розширений з північного боку. По довгій осі його довжина досягає 3 км, по короткій - від 1,8 км на півночі до 1,1 км на південному сході. Загальні розміри та обриси поселення встановлено за даними дешифрування аерофотознімків К. Шишкіна та магнітною зйомкою В.П.Дудкіна. Виявилось, що ця пло-

ща становила 4,5 кв. км, або 450 га, де могло бути близько 2800 будівель [5].

У мідному віці в середовищі трипільської культури відбувається становлення відтворюючих форм господарства - землеробства і тваринництва [6]. Носії археологічних культур, які практикували саме ці види діяльності, значно розширюють територію свого проживання - насамперед у лісостеповій смузі, досягнувши місцями лівого берега Дніпра. Поруч з ними проживали нащадки місцевих неолітичних культур, яким були відомі початки відтворюючого господарства. Під впливом своїх сусідів та інших обставин вони починають ширше практикувати землеробство та тваринництво, пристосовуючи його до особливостей екологічних ніш, які вони займали в степах та лісостеповій смузі. Цей процес був складовою частиною виникнення так званого "степового енеоліту" .

Сільське господарство трипільців було, як правило, екстенсивним і комплексним, в якому землеробство завжди певним чином (заалежно від місцевих природних особливостей) поєднувалося з тваринництвом.

Металургія та металообробка - нові види господарської діяльності, що з'явилися в енеоліті, потребували значних технічних та природничих знань і навичок, які, в свою чергу, зумовлювали високий рівень спеціалізації і могли розвиватися лише за умови виділення майстрів-ремісників, зайнятих переважно у даній галузі. Металургія міді з'явилася на території України в готовому, цілком сформованому вигляді у VI тис. до н. е. разом з трипільськими племенами і пов'язана своїм походженням з Балканами. У мідному віці в археологічних культурах на Україні, насамперед у трипільській, з'являються перші мідні вироби і починається власне виробництво [7].

У галузі видобутку та обробки кременю відбувалися процеси, аналогічні процесам становлення металургії та металообробки. Такі явища пов'язані, насамперед, з територіями, що не мають багатих родовищ металу [8].

У мідному віці виготовлення посуду у носіїв трипільської культури перетворилося на ремесло. Про це свідчать технологія його виробництва та технічне оснащення, якість та кількість виробів. Найперше вдосконалюється склад глиняних мас. Наприклад, трипільські гончарі почали використовувати для виготовлення посуду сировину, яка створювалася шляхом змішування кількох сортів глини і

була дуже пластичною. З неї можна було робити посуд навіть на гончарному крузі: він був тонкостінний, якісний, міг витримати високотемпературний випал. Якщо в неоліті посуд ліпили руками, то в мідному віці з'являється гончарний круг. Дослідження тонкостінного посуду культури Кукутені показало, що він зроблений на швидкому крузі. Застосовувався повільний гончарний круг і в трипільській культурі - починаючи з середнього етапу [9]. В енеоліті значно збільшився асортимент керамічних виробів, насамперед у комплексах ранньоземлеробських культур. З'являється певна стандартизація посуду за розмірами. У трипільських житлах знаходять від 30 до 200 і більше посудин, що свідчить про величезні, як на той час, обсяги гончарного виробництва. Другий (після гончарного круга) важливий винахід, що поширився в Україні у мідному віці, це спеціальні гончарні горна, які робили одноярусними або двоярусними. В них можна було досягти високих температур та якісно, рівномірно обпалити велику кількість виробів. Важливою ознакою виділення гончарства в окрему галузь виробництва є поява спеціалізованих майстерень з виготовлення посуду. Економічна та суспільна криза наприкінці мідного віку зробила неможливим існування спеціалізованого гончарного ремесла і спричинила регрес у цій галузі. В трипільській культурі відбувається повернення до домашніх форм виробництва з характерними для нього ознаками - грубим вручну ліпленим посудом без розпису та іншого вишуканого оздоблення. Це супроводжувалося відмовою від попередніх технологічних досягнень - зникають і гончарний круг, і двоярусні горна.

В енеоліті зростають антропогенні впливи на навколишнє середовище. В місцях великого скупчення людей порушувалася екологічна рівновага. Рівень економіки виявився недостатнім для протистояння екологічним змінам на межі атлантику і суббореалу. У ранньобронзовому віці людність пішла шляхом пристосування господарських систем до нових умов замість створення нових прогресивних технологій виробництва продуктів харчування.

Нині можна твердити з упевненістю, що у неолітичних та енеолітичних культурах Європи існувала певна знакова система. Її корені слід шукати в неолітичних культурах Анатолії. Досконала ритміка орнаменту, його насиченість символами доносить до нас могутню

первісну магію, звертання давніх людей до потойбічних сил, і, можливо, намагання ними керувати. Поєднання окремих знаків-символів дозволяло записувати в орнаменті цілі "тексти". Залишалось зробити лише крок до створення власної системи писемності, адже символіка трипільців налічує не менше 300 окремих знаків та їх блоків [10]. Серед них є відомі давнім шумерам - зірка Іштар, знаки "рослина", "вода", "будиночок". Розвинена знакова система, створена носіями трипільської культури, іноді сприймається як свідчення існування у них писемності, починаючи з V тис. до н. е., у тому числі алфавітної. Звичайно, знакова система, вживана трипільцями, могла стати основою для певної системи письма, близької до давньосхідної. Існувала також об'ємна система з глиняних жетонів - для обліку, подібна до тієї, що була поширена в Месопотамії. На аналогічній основі у другій половині IV тис. до н. е. склалася протописемність шумерів - найдавніша серед нині відомих у світі.

Протягом понад двотисячолітньої історії відбулися певні зміни в структурі поселень та типах жител, що може свідчити про певні зміни в суспільному устрої. Характерною для раннього періоду є концентрація невеликих поселень в одному місці, що може відповідати племінній групі.

З поширенням культури Трипільля - Кукутені на схід структура окремих племінних груп спочатку лишалася незмінною. Згодом зросла загальна чисельність населення та відбулося формування нових угруповань за територіальним принципом. Кожна з них нагадувала структуру Трипільля раннього етапу, описану вище. Спостерігається тенденція до зростання розмірів племінних центрів - виникають поселення площею 40-60 га, які налічували від 1600 до 2000 і більше мешканців, тобто тут міг зібратися цілий племінний колектив. Регіональні варіанти трипільської культури могли відповідати союзам племен. Важливою ланкою стали поселення середніх розмірів з числом будівель від 40 до 100. Вони були цілком автономними економічно і налічували від 200 до 500-600 мешканців.

Можливо, перед нами така суспільна ланка, як громада-поселення. Такого типу пам'ятки відкрито в усіх регіонах поширення трипільської культури. Подальше зростання чисельності населення, його концентрація з військово-політичними цілями у

плеємних центрах спричинило появу на межі V-IV тис. до н. е. протоміст з населенням 5000-14000 чоловік - на Поділлі та межиріччі Південного Бугу і Дніпра. Ці поселення були економічними, адміністративними, військовими та релігійними центрами, які утворилися внаслідок інтеграції окремих громад - поселень (200-500 чол.) , У свою чергу протоміста Побужжя утворювали, можливо, спільну організацію для опору вторгненням з боку сусідів. У цей період спостерігається нерівномірність суспільного розвитку окремих регіонів.

Великі поселення утворюються шляхом інтеграції землеробських громад у протоміську територіально-поземельну громаду, що стає господарським, адміністративно-політичним та культовим центром. Обсяги ремісничого виробництва в таких центрах незначні, воно спрямоване на обслуговування верхівки суспільства.

Передумовою виникнення ієрархічних структур були такі явища, як зростання кількості населення в умовах обмеженості можливостей територіальної експансії, виникнення суперечок у розподілі земельних та водних ресурсів. У такій ситуації виживання громади залежало від її міцності - економічної та військової. В умовах низького розвитку виробничих відносин та примітивності озброєння громади спиралися, насамперед, на чисельність колективів, їх концентрацію в межах великих населених пунктів - протоміст.

Земельні ресурси Лісостепу за кількістю та якістю при відповідному використанні могли компенсувати усі несприятливі фактори, так само як іригація - нестачу водних ресурсів у Месопотамії чи Середній Азії. У трипільських громадах теж виникала (і не один раз, а повсякчасно) потреба у певних колективних діях, а саме, при захопленні земель та їх наступному розподілі, охороні громадських володінь. Певний колективізм мав зберегтися і при мотичній обробці значних земельних площ, враховуючи порівняно невисоку врожайність культур та стислі строки польових робіт. Зі зростанням масштабів поселень до сфери колективної праці було включено, можливо, будівництво укріплень - "житлових стін" нового поселення. Колективним був і ритуал спалення поселень при переселенні. Таким чином, сфера колективної праці у трипільських громадах була досить значною та займала важливе місце у забезпеченні життя та

існування. Вона охоплювала економіку, військову справу та культові відправи.

З утвердженням у Буго-Дніпровському межиріччі населення, що залишило пам'ятки типу Володимирівки, а особливо, Небелівки, ця територія виявилася розділеною між численними угруповуваннями, які за сприятливих умов почали швидко зростати кількісно, з 9-12 тис. чол. до 25-34 тис. чол. за 200-300 років. Тут стало можливим утворення величезних агломерацій землеробського населення у формі протоміст. Наявність чіткої межі між "чечельницькими" та "томашівськими" трипільцями на заході може свідчити про те, що процес міграції населення зі сходу на етапі ВІІ - початку СІ фактично припинився, хоча у Буго-Дніпровському межиріччі ще залишалися значні площі земельних угідь. Разом з тим кількість поселень тут набагато менша, ніж на заході. Таким чином, південно-бузькі протоміста та "номи", центрами яких вони були, очевидно, виступили як власники землі і не допустили її подальшого перерозподілу із західними сусідами. Поєднання природного фактора зі специфікою трипільської економіки та демографічні процеси були основними, на нашу думку, факторами утворення складної ієрархічної суспільної системи трипільського населення Побужжя.

Немає жодних прямих свідчень тиску "степових" племен на трипільські [11], який би спонукав останні до будівництва укріплених поселень - гігантів. Культури "степової бронзи" Євразії, на думку етнографів, належать до моделі господарської адаптації пастухів - скотарів та землеробів, які поєднували тваринництво з мотичним землеробством. При цьому тварини більшу частину року утримувалися на пасовиськах у районі стаціонарних поселень. Жодних археологічних даних, які б свідчили про наявність степового кочівництва у мідному віці, у V-IV тис. до н. е. немає. Європейська традиція кочівництва виникла на екологічному тлі глобальної аридизації клімату, що мала місце на зламі IV-III тис. до н. е. При цьому було використано існуючі передумови - одомашнення коня, поширення тваринництва, поява колісного транспорту [12].

Можна твердити, що в енеоліті не існувало економічних причин для освоєння середньостоговським та нижньомихайлівським населенням територій, заселених трипільцями. Ми дійшли висновку про відсутність військових передумов для помітного тиску з боку сте-

пових племен на трипільський світ у V - першій половині IV тис. до н. е., тобто в період виникнення та існування трипільських протоміст. Не існувало ані екологічних, ані економічних, ані військово-технічних передумов для "степової інвазії" [13].

Проблема кризи трипільського суспільства Побужжя, початок якої припадає на середину IV тис. до н. е., має розглядатися як криза системи. Існування суспільства базувалося на певній господарській системі, що не зазнала будь-яких кардинальних змін, отже, вихід з кризи "енергоресурсів" був можливий лише за рахунок експансії або перекачування ресурсів ззовні. Утворилося замкнене коло: експансія - криза - експансія, яке врешті-решт було розірване внаслідок кризи ресурсної бази як через місцеві антропогенні впливи (здаємо вирубані та спалені трипільцями на величезних площах ліси, спустошений тваринний світ), так і глобальні екологічні зміни. Через вичерпаність або зникнення природних ресурсів територія була покинута, а ієрархічна система - розвалилася, самоліквідувалася.

На етапах VII - CI відбувся перехід від територіальної експансії Трипілля до освоєння захоплених територій, що зумовило ускладнення відносин між окремими частинами трипільсько-кукутенської етнокультурної спільності, поглиблене нерівномірністю їх розвитку та різними природними умовами існування.

За умов хронічного застою у розвитку продуктивних сил неминучо була системна криза, яка охопила суспільні інститути Трипілля у середині IV тис. до н. е., що збіглося також з несприятливими для культури екологічними змінами.

Особливості суспільно-економічного розвитку та природного середовища сприяли наприкінці V - в першій половині IV тис. до н. е. появи та розквіту трипільських протоміст. Це явище поки що не має аналогів в енеоліті Південно-Східної Європи. В цей час трипільці значно випередили своїх

сусідів на заході у суспільному розвитку, зрівнявшись на певний час з цивілізаціями Дворіччя.

Так, у Месопотамії територіальна експансія археологічної культури Убейд, що мала місце в V тис. до н. е., у IV тис. змінюється інтенсифікацією господарських систем, при цьому вдосконалюються іригаційні системи, ремесло відокремлюється від інших форм господарства, впроваджується лиття міді, гончарний круг. Навколо храмів створюються великі поселення, які поглинають навколишні села, стаючи центрами економічного розвитку та релігії [14].

Подібне становлення основ цивілізації спостерігаємо і на прикладі Трипілля. Внесок трипільської цивілізації в спадщину тисячоліть досить вагомий. Найголовніший з них - це закладення основ господарських систем, на базі яких існували суспільства та народи пізніших часів (до історичних українців включно). Це основи матеріальної культури - тип житла, типи знарядь праці, навички в технології металообробки, гончарства, житлобудування. Це величезний внесок в культурний генофонд наступних поколінь - світогляд, пов'язаний з відтворюючими формами господарства, хліборобські міфологія та обрядовість. Разом з тим можемо констатувати обмеженість знань та можливостей носіїв трипільської культури, що не знайшли засобів подолати суспільну та економічну кризу другої половини IV тис. до н. е. і зберегти всі здобутки цивілізації. Вони пішли іншим шляхом - шляхом трансформації економіки, спрощення суспільного життя. Обраний ними вихід з кризи призвів до швидкої - протягом життя лише кількох поколінь - втрати багатьох досягнень цивілізації в галузі суспільного та культурного розвитку - протоміст, архітектури, передписемності. Наступним суспільствам знадобилися тисячоліття, щоб відновити подібний рівень культури на цій землі через довгі і темні віки - в ранньому залізному віці.

1. Тодорова Г. Энеолит Болгарии. - София, 1979.
2. Кременецкий К.В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. - М., 1991.
3. Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования. - Киев, 1989. - С. 117- 32.
4. Круц В.А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства // РПГТ. - Киев, 1990. - С. 43-47; Шмаглий Н.М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга // Первобытная археология. Поиски и находки. - К. 1980. - С. 198-203; Шмаглий М.М. Відейко М. Трипільські протоміста // Археологія. - 1993. - N 3. - С. 52—63; Відейко М.Ю. Давні поселення України. - К., 2000. - Ч. I.
5. Шишкін К.В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. - 1985. - Вип. 52. - С. 72-77; Круц В.А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства... - С. 43-47.
6. Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих культур Юга СССР. - Л., 1987; Пашкевич Г.А. Палеозтноботанические находки на территории Украины. (Неолит - бронза) // Каталог. - К., 1991. - 48 с.; Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеозтноботанические исследования. - Кишинев, 1986. - 91 с.; Янушевич З.В., Кременецкий К.В., Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження Трипільської культури // Археологія. - 1993.- № 3.- С. 143 - 152.
7. Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. - М. 1971.
8. Коноля В.М. Кременеобробне виробництво поселення трипільської культури Листвин // Волино-Подільські археологічні студії. - Львів, 1998. - С. 11-122.; Коноля В.М. Проблеми історії трипільських племен Західної Волині, межиріччя Західного Бугу і Дністра // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. - Львів, 1998. - Т. ССXXXV. - С. 175-192.
9. Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. - Кишинев, 1981.
10. Ткачук Т.М. Знакова система Трипільської культури // Археологія. - 1993. - N 3. - С. 91 - 100.
11. Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования. - Киев, 1989. - С. 131-132; Мовша Т.Т. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту-ранньобронзового віку // Археологія. - 1993. - N 3. - С. 36-51; Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. - М., 1982.
12. Николаева Н.А. Две традиции полукочевого (кочевого) скотоводства в Понто-Каспийских степях. Связь их с древнейшими цивилизациями // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. - V в.н.э.): Материалы международной конференции (Кишинев, 10-14 декабря 1990 г.) - Киев, 1991. - С. 85-87.
13. Videyko M.Yu. Tripolye - "pastoral" contacts. Facts and character of interactions. - Baltic-Pontic Studies. - 1994. - Vol. 2. - P. 5-28.
14. Массой В.М. Раннеземледельческие общества и формирование поселений городского типа // Ранние земледельцы. - Л., 1980. - С. 178-185; Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. - Л., 1976.

Widejko M.Yu.

THE MAIN PROBLEMS OF TRIPILLYA CIVILIZATION

In the prehistoric Ukraine past can be found sizably bright events and phenomena, which defined further edge history. One of such episodes stood appearance of Tripillya civilisation. (VI-III Mill.BC), which omitted to us into heritage the numerous traces of as one of most old and most bright agricultural cultures of prehistoric Europe.

Between day of hunter societies and first civilizations of the Early Bronze Age, which appeared in Egypt, Mesopotamia, India, China lies prettily long period, associated with formation of bases of these civilizations - reproducing economy, handicrafts, first bridges, written language. For determination of this historical and cultural phenomena learned use notion "proto-civilisations". The Agricultural proto - civilisations of Old Europe, to which treats Tripillya, existed VI is IV Mill.BC, for hours together with early proto-civilisations found at Mesopotamia, Egypt, India and for some time were approximately on identical with them level of development.